

Milica Jerončić¹Univerzitet u Beogradu²
Filozofski fakultetUDK
316.662-055.2(497.1)“1945/1990”
392.3:316.7(497.1)“1945/1990”

PRIVATNI I JAVNI PATRIJARHAT: DRUŠTVENI POLOŽAJ I ULOGA ŽENA U JUGOSLAVIJI TOKOM SOCIJALISTIČKOG PERIODA

APSTRAKT Rad predstavlja sociološku analizu društvene uloge i položaja žena u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1990. godine u kontekstu (promena) globalnog društva, odnosno stepena njegove patrijarhalnosti. Oslanjajući se na terminologiju i teorijski doprinos Silvije Volbi (Sylvia Walby), autorka ukazuje na postojanje privatnog i javnog patrijarhata koji, zajedničkim delovanjem, (re)produkuju rodne nejednakosti širom društva. Naime, egalitaristička ideologija, promenjeno zakonodavstvo i modernizacijski procesi tokom socijalističkog perioda jesu promovisali veće prisustvo žena u javnoj sferi, ali je ta sfera dobila formu javnog patrijarhata, a društvena uloga i položaj žena u njoj obeležja segregacije, marginalizacije i deprivilegovanosti. S druge strane, a svakako povezano sa prethodnim, novi društveni poredak nije destabilizovao tradicionalni model porodice - privatni patrijarhat je bio na snazi, a žene „u okovima tradicije” i zarobljene u svojoj ulozi „supruge, majke i domaćice”. Analiza pomenutog društveno-kulturnog i istorijskog okvira ukazuje na potčinjenost žena u obe društvene sfere, što je rezultiralo njihovom višestrukom opterećenošću i specifičnom, tzv. „socijalističkom” emancipacijom žena kao procesom koga prvenstveno karakteriše protivrečnost između proklamovanih ideala o jednakosti i promena koje su iz pomenutog proizašle, sa jedne strane, i realnosti u kojoj su žene, neoslobođene od svoje tradicionalne uloge, daleko od ravnopravnih članova društva sa druge strane.

Ključne reči: rodna nejednakost, patrijarhat, Jugoslavija, socijalizam, modernizacija, emancipacija

UVOD

U predsocijalističkom periodu, usled jakog uticaja tradicije i patrijarhalnosti, žene su bile marginalizovana društvena kategorija i

1 E-mail: milica.jeroncic@gmail.com

2 Autorka je studentkinja master akademskih studija na Univerzitetu u Beogradu.

deprivilegovane kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi – u prvoj zbog svoje nedovoljne uključenosti, a u drugoj zbog dominantne predstave o ženi čija je uloga prvenstveno da u potpunosti brine o domaćinstvu, porodici i, pre svega, svojoj deci (Tripković 1997). Međutim, socijalizam – pod kojim podrazumevamo nove društveno-istorijske okolnosti, društveno uređenje i ideološko-vrednosnu orijentaciju – donosi ženama nove društvene prilike, ali i neprilike. U tom kontekstu, u oblasti istorijskog proučavanja žena u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1990. godine, pokazuje se značajnim proučavanje različitih aspekata društvenog položaja/uloge žena kako bi se objasnila „emancipacija žena nakon Drugog svetskog rata, kao proces koji se odvijao u snažnom patrijarhalnom društvu” (Simić 2010) i koji je, stoga, rezultirao mnogobrojnim i pozitivnim i negativnim posledicama po žensku svakodnevicu.

Predmet analize ovog rada jeste izučavanje društvene uloge i položaja žena u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda, pri čemu polazim od hipoteze da su u tom istorijskom periodu, uprkos specifičnostima i promenama socijalističkog uređenja zemlje, na snazi dva međusobno povezana i simultana oblika patrijarhata – „privatni i javni patrijarhat” (Walby 1990). Cilj mi je da analizom društvenog položaja žena ukažem na postojanje pomenutih oblika patrijarhata i da, shodno tome, evaluiram mogućnost primene teorije Silvije Volbi (Sylvia Walby) u sociološkim i feminističkim izučavanjima položaja žena u Jugoslaviji.³

Društvenu ulogu i položaj žena u socijalizmu ću posmatrati i tumačiti na osnovu i u okviru nekoliko dimenzija: 1) dovodeći ih u vezu sa makro nivoom globalnog društva, tj. stavljajući ih u kontekst socijalizma i naročito uticaja njegove ideologije i procesa modernizacije na živote žena (uloga socijalističke države); 2) analizirajući (ne)prisustvo i položaj žena u javnoj sferi, pre svega u domenu rada (javni patrijarhat); 3) analizirajući položaj i

3 S obzirom na gorepomenute ciljeve rada, napominjem da rad ne sadrži komparativnu analizu položaja žena iz različitih republika/pokrajina Jugoslavije, kao ni razlike u jačini uticaja patrijarhata u različitim delovima zemlje (iako sam saglasna da su postojale značajne razlike, nije mi intencija da se istima bavim i upućujem čitateljke i čitaoc na postojeću literaturu o tom pitanju).

ulogu žena u privatnoj sferi, u kontekstu porodičnih odnosa, brige o deci i rada u domaćinstvu (privatni patrijarhat).

U radu ću, kao prvo, elaborirati neke osnovne probleme, teme, teorijske pristupe i koncepte vezane za sociološku analizu društvene uloge i položaja žena, sa posebnim osvrtom na značaj feminističke perspektive i teorijski doprinos Silvije Volbi. Potom, analizu smestam u društveno-istorijski kontekst socijalističkog društva u drugoj polovini XX veka. Intencija mi je da pokažem na koji način je država, svojom egalitarističkom ideologijom i modernizacijom društva, postulirala rodnu jednakost i omogućavala ženama pristup javnoj sferi, o čemu se u javnom diskursu često govori u kontekstu poboljšanja položaja žena, odnosno o njihovoj emancipaciji. Dalje, u fokusu interesovanja mi je upravo analiza dostupnosti javne sfere ženskoj populaciji i položaja žena u istoj, koji karakterišu brojne protivrečnosti i kontroverze, ukratko - postojanje javnog patrijarhata i, povezano sa time, rodne nejednakosti. Potom, analiza socijalističke porodice potvrđuje da se žene nisu oslobodile svoje tradicionalne uloge „domaćice, supruge i majke” i da je, usled opstajanja patrijarhalnih vrednosti u domenu porodičnog doma, njihov prodor u javnoj sferi rezultirao „dvostrukom opterećenošću” žena i rastrzanošću između različitih društvenih uloga. Sumarno, usled rasprostranjene i „žilave” patrijarhalnosti, kako na mikro tako i na makro nivou socijalističkog društva, ne možemo govoriti o potpunoj, a potrebnoj, emancipaciji žena, što je stav koji iznosim u zaključnom razmatranju ovog rada. Umesto proklamovane rodne ravnopravnosti, socijalistički poredak imao je obeležja potčinjenosti, deprivilegovanosti, inferiornosti ili, pak, marginalizacije žena u porodici i širem društvenom okruženju.

FEMINISTIČKI (SOCIOLOŠKI I ISTORIJSKI) POGLED NA „ŽENSKO PITANJE”

Problematizovanje rodno (ne)ravnopravnih društvenih odnosa „doživelo je svoju ekspanziju sa procvatom feminističkih teorija u sociologiji i drugim društvenim naukama” (Milić 2007, 23–34). Mada je feminizam više društveni pokret, koji je počev od kraja 60-ih godina XX veka ušao u plodan dijalog sa društvenim naukama, nego organizovana naučna disciplina, njegov pogled na položaj i ulogu žena podrazumeva poznavanje društvenih mehanizama

nastanka i reprodukcije socijalno-polne neravnopravnosti. U svojim razmatranjima – o terminološkoj distinkciji između pola i roda, podeli rada, determinantama rodnih uloga, „porodičnoj ideologiji”, rodnoj socijalizaciji itd. – feminizam se koristi sociološkim teorijama i metodama, zbog čega se sociološki i feministički pristupi ženama često približavaju ili preklapaju (Tripković 1997, 36). Naravno, kao i kod svakog kompleksnog predmeta izučavanja, i u sociološkim i feminističkim⁴ razmatranjima žena susrećemo se sa brojnim tematskim, teorijskim i metodološkim varijacijama i razlikama u pristupu različitih autora i autorki. Ipak, sociološki pristup ovom problemu bi trebalo da bude totalni i integrišući, pri čemu se porodica i društvo posmatraju kroz njihovo međudejstvo (ibid., 12–30). Čak, mnogi pioniri i pionirke sociološke discipline dovodili su u vezu porodičnu sferu sa strukturom društva i makro procesima i promenama, ističući značaj istorijskog pristupa u svojim razmatranjima, kao i da „tokom čitave istorije odnos polova u porodici karakteriše ekonomska eksploatacija žena od strane muškaraca i patrijarhalna dominacija muža-oca nad ženom i decom” (Milić 2007, 27).

Pomenuta analiza povezanosti (i promena) porodice i društva pronalazi svoje mesto i u savremenoj sociologiji, gde se veoma značajnom smatra teorija modernizacije, koja implicira da društveno-ekonomski razvoj dovodi do promena u sferi kulture usled kojih raste verovatnoća da će doći do povećanja individualne autonomije, demokratizacije društva i rodnih jednakosti⁵ (Inglehart and Welzel 2005, navedeno prema Pešić 2009, 171). Iako je teorija modernizacije implicirala da će se dostizanjem određenog nivoa društveno-ekonomskog razvoja neizbežno doći do ravnopravnosti između rodova, u realnosti se to nije dešavalo, što je navelo zagovornike ove teorije na njenu

4 U okviru savremene feminističke lepeze teorija postoji heterogenost i pluralizam idejnih pozicija, zbog čega se često ističe da ne postoji *feminizam* nego *feminizmi* (Spasić 2003).

5 Kako industrijalizacija dovodi do profesionalne specijalizacije, porasta obrazovnog nivoa i materijalnog standarda, te promene za sobom povlače i promene u oblasti kulture (vrednosti), što će rezultirati transformacijom rodnih uloga. Naime, prema ovim teoretičarima, procesi modernizacije odvijaju se u dve faze: prva se odnosi na transformaciju agrarnih u industrijska društva i masovni ulazak žena u javnu sferu, a druga na prelazak industrijskih društava u postindustrijska, gde je naglasak na povećanju rodnih jednakosti (Inglehart and Norris 2003, navedeno prema Pešić 2009, 172).

reviziju iskazanu u stavu da kulturološka i istorijska nasleđa nekog društva imaju značajan uticaj na anticipiranu promenu, te da se mogu ispoljiti kao protivmodernizacijski elementi (Inglehart and Norris 2003, navedeno prema Pešić 2009, 172). U analizi socijalističkog srpskog društva se značajnim pokazuje upravo odnos (sadejstvo) „modernizacijskih talasa” (Antonić 1998) u zemlji i istorijsko-kulturološkog nasleđa u smislu veoma izražene i „okamenjene” tradicionalnosti i patrijarhalnosti srpskog društva (Pešić 2009; Lazić i Cvejić 2007). Istorijsko-sociološki pristup predočava određene promene koje zahvataju ulogu i položaj žena, a koje se odvijaju paralelno sa opstajanjem nekih njihovih nepromenjenih, tradicionalnih⁶ odlika (Tripković 1997, 16–20), pri čemu nam pokazuje u kojoj meri je „privatnost” oblikovana „javnošću” i obrnuto (Milić 1988).

Dalje, u ovom radu koristim termine *privatno* i *javno*. Reč je, zapravo, o grčkim kategorijama privatnog i javnog i, sledstveno tome, „ženskog” i „muškog” kao svojevrsnom dihotomnom tumačenju međuljudskih odnosa koje se ogleda u shvatanju da je priroda suprotstavljena kulturi, a privatno javnom kao manje vrednom, s obzirom na to da žene (po prirodi svoje biološke funkcije) rađaju „novo”, dok muškarci stvaraju kulturno. Pomenuta dihotomija obeležava istoriju i muško-ženske odnose od antike do danas, izjednačavajući javno sa „muškim” i stavljaajući znak jednakosti između privatnog i „ženskog” (Škrlec 2010). Dakle, privatna sfera je statusno neuvaženo područje društvenosti kome „pripadaju” žene, a javna je sfera, prvenstveno politike i ekonomije, ona u kojoj dominiraju muškarci. Feminizam upravo kritikuje ovu uobičajenu konceptualnu podelu na javno i privatno, smatrajući da se radi o nečemu što je tokom istorije konstruisano i stvoreno⁷ (Spasić 2003).

Distinkcija između privatnog i javnog podrazumeva rodnu podelu rada u celokupnom društvu, odnosno društvene nejednakosti u sferi rada i zapošljavanja. Dakle, kako su žene marginalizovane u javnoj sferi jer im tamo „nije mesto” - one su, na taj način, negativno privilegovane. Međutim, isto se

6 O pojmovima *tradicija* i *tradicionalizam* videti više u: Sekulić 2007.

7 Ista logika je primenjena i kada je reč o rodnoj podeli (uloga i rada) u porodici, odnosno, radi se o društvenoj tvorevini i odnosu, a ne o prirodnoj, odnosno biološkoj i samoj po sebi razumljivoj činjenici (Milić 2007, 135–139).

može tvrditi i za njihov položaj u privatnoj, njima „namenjenoj” sferi. Naime, feminizam je takođe istakao značaj proučavanja rodne podele rada u porodici i ženskog neplaćenog *rada u domaćinstvu* (Oakley 1974, navedeno prema Spasić 2003). Mnogi autori i autorke isticali su da je rad u domaćinstvu zapravo „specifičan vid neformalnog najamnog rada” koji je ekskluzivna ženska obaveza u porodici i domaćinstvu, a koji je ignorisan na temelju ideološke separacije domaćinstva/porodice od sfere rada/proizvodnje. S obzirom na njegovu ekonomsku i socijalnu marginalizovanost, određenje ovog rada žena se sastojalo isključivo u njegovim negativnim odrednicama (Milić 2007, 86–92). Takođe, pored kućnog rada, žene su nosioci još jedne vrste „netržišnog” rada, tzv. *reproduktivnog rada* u porodici, kao jedne specifične vrste rada koji neposredno služi zadovoljavanju potreba i dobrobiti članova porodice, a koji podrazumevaju dragocene resurse kao što su mentalna ili emocionalna energija (tzv. *emocionalni rad*). Sumarno, ženski domaći i reproduktivni rad sadrže pružanje usluga drugima, a ta sposobnost udovoljavanja drugima se doživljava kao nešto „prirodno” i postaje sastavni deo ukupnog rodnog identiteta žena (ibid., 95–99). Posledično, kako se „prirodnim” okruženjem za ženu i njene radne aktivnosti smatra dom, tržište rada „po prirodi stvari” (p) ostaje „zabranjena zona”.

Oba ova aspekta deprivilegovanosti žena (u javnoj i privatnoj sferi) mogla bi se objediniti konceptom *patrijarhata*, jednom od najznačajnijih paradigmi feminističkih shvatanja koja se u modernoj literaturi dovodi u vezu sa potčinjenim položajem i ulogom žene u porodici i izvan nje kao posledicom svojevrstne patrijarhalne ideologije (Tripković 2007, 302–303). Patrijarhat (lat. *pater*- otac; gr. *archein*- vladati) jeste tip društvenog i porodičnog ustrojstva u kojem otac porodice (lat. *pater familias*) ili starešina srodničke grupe ima potpunu vlast, a celokupno društvo je uređeno na principu dominacije muškaraca nad ženama⁸ (ibid., 389). U najkraćem, patrijarhat se definiše kao „sistem muškog podčinjavanja žena” (Hartmann 1983, navedeno prema Milić 2007, 152), a Mišel Baret (Michèle Barrett) patrijarhalnu ideologiju smatra presudnom za objašnjenje trajnosti rodnih nejednakosti, jer se njihova čvrsta ukorenjenost „ne može shvatiti bez kulturnih procesa u kojima su muškarci

8 Pojam ima suprotno značenje od termina *matrijarhat* ili *ginekokracija* (Tripković 2007, 303–304).

i žene različito predstavljeni – kreirani i rekreirani, kao polom određeni subjekti” (Baret 1983, navedeno prema Tripković 1997, 39).

Posebno značajnu teoriju patrijarhata daje Silvija Volbi koja patrijarhat određuje kao sistem društvenih praksi i struktura, u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, eksploatišu ih i vrše represiju nad njima (Walby 1990, 20). Autorka smatra da se mogu izdvojiti dve *forme* patrijarhata - privatna i javna, gde prva počiva na proizvodnji unutar domaćinstava, a oblik kontrole koji se uspostavlja nad ženama jeste direktan i personalizovan. Javni patrijarhat se, s druge strane, odnosi na sferu plaćenog rada, iako domaćinstvo ostaje područje u kojem se rodne nejednakosti u značajnoj meri ispoljavaju i reprodukuju. Osnovni mehanizam eksploatacije žena u okviru privatne sfere je nemogućnost pristupa javnoj sferi plaćenog rada (posredi je njihovo isključivanje), dok se u javnoj sferi država i tržište rada konstituišu kao osnove rodne segregacije, pri čemu kontrola više nema personalizovan oblik, već je formalizovana i institucionalizovana (ibid., 24). Takođe, autorka smatra kako sa društvenim promenama, na prelazu iz XIX u XX vek, postoji tendencija menjanja od ekskluzivizma ka segregacionizmu, kao trend pomeranja od privatnog ka javnom patrijarhatu savremenih društava (ibid., 173–201), pri čemu žene nisu više ograničene samo na domaće ognjište, nego sad imaju celo društvo u kojem se mogu kretati i biti eksploatisane (Haralambos and Holborn 2002, 154). Dakle, privatni patrijarhat zatvara ženu u kuću i podređuje je muškarcu, a javni se odnosi na rodne nejednakosti na makro planu, što je konceptualno-teorijski okvir i ovog rada.

Dalje, pored pomenutih formi patrijarhata, Volbi ukazuje i na njegove različite *oblike* u zavisnosti od uloge tržišnih mehanizama i države u njegovom nastanku i funkcionisanju, te razlikuje tržišni, državni i mešoviti model javnog patrijarhata. Pomenuta klasifikacija nam je od značaja jer se državni tip

„konstituiše kada socijalistički režimi ideološki promovišu rodne jednakosti i stvaraju pravne uslove za izlazak žena u arenu plaćenog rada. Pored toga, država potpomaže ovaj proces tako što preuzima neke od funkcija koje su ranije gotovo isključivo spadale u okvir ženskog kućnog neplaćenog rada ... te u ovom modelu ekonomska i politička emancipacija žena biva nametnuta odozgo, putem državnih zakonskih regulativa” (Pešić 2009, 171).

Dakle, u ovom radu koristim gorenavedeni model za analizu Jugoslavije, pri čemu ću od autorkinih „šest patrijarhalnih struktura koje ograničavaju žene i pomažu pri održavanju muške dominacije” – plaćeni rad, patrijarhalni odnosi u domaćinstvu, država, patrijarhalna kultura, seksualnost i muško nasilje prema ženama (Haralambos and Holborn 2002, 151) – u svojoj analizi apstrahovati posljednje dve, u skladu sa okvirima ovog rada, a ostale kontekstualizovati imajući na umu specifičnosti jugoslovenskog društva.

ZNAČAJ I ULOGA SOCIJALISTIČKE DRŽAVE U EMANCIPACIJI ŽENA

Socijalizmom, uopšteno, kao i njegovom (specifičnom) jugoslovenskom varijantom (modelom), bavilo se dosta autora i autorki (Lazić 1987; 1994; Golubović 1988; Sekelj 1990 i dr.). U ovom tekstu ću za analizu društvenog položaja i uloge „socijalističkih žena” izdvojiti nekoliko ključnih činilaca, među kojima je najznačajnija egalitaristička ideologija socijalističke države koju, između ostalog, karakteriše ideološki monopol. Pomenuta ideologija, kao i retorika povezana sa njom, ogleda se u nastojanju da se dostigne ideal besklasnog i pravednog društva, društva jednakih šansi koje teži ukidanju nejednakosti među ljudima - makar deklarativno i na nivou marksističke teorije. Otuda, ravnopravnost žena i muškaraca ne treba percipirati samo kao potrebu žena, već nužnost zbog zamisli o ostvarenju prave narodne demokratije. Promovisanje principa jednakosti, kao jednog od osnovnih principa partijske države, stvara društvenu klimu koja treba da pogoduje položaju i emancipaciji Jugoslovenki. Dok je u predsocijalističkom periodu žena bila vezana isključivo za porodicu i domaćinstvo u kojima su dominirale tradicionalne vrednosti, sada se ženi prilazi kao ravnopravnoj članici društva (Panić 2012a). Dakle, rodna ravnopravnost utkana je u osnovne premise socijalizma, mada je interesantno to što su teoretičari marksizma, poput Marksa i Engelsa, bili zapravo protiv feminističkog pokreta, koji je percipiran kao buržoaska pojava i skretanje pažnje sa revolucije. Naime, prema ovim autorima, do ravnopravnosti žena bi svakako došlo sa izvođenjem revolucije i promenom društva, čime bi po automatizmu nestalo i „žensko pitanje”⁹ (Simić 2011).

9 Iako bi bilo od značaja šire proučiti marksističke poglede na žensko pitanje i njihov uticaj na jugoslovenske komuniste, u ovom radu se neću baviti dubljom analizom marksističke teorije, odnosno ideološki uticaj te

S druge strane, osobeni društveno-istorijski procesi i promene tog perioda takođe doprinose tome da se, već u prvim posleratnim godinama, promoviše žena „novog tipa” (Tito 1948, navedeno prema Panić 2012a). Ideja o izgradnji budućeg socijalističkog poretka, odnosno ubrzani procesi modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije zemlje podrazumevali su potrebu socijalističkog tipa društva da žene budu više uključene u radni kontingent stanovništva, tj. da masovnije izađu na tržište rada. Država je pomenuto podsticala i omogućavala različitim zakonskim i drugim merama institucionalne podrške zaposlenim ženama. Dok je u predsocijalističkom periodu društva dominantna uloga žena bila u službi društvenih zahteva za oslobođenjem muške radne snage za rad izvan kuće, u socijalizmu se i one nalaze pred istim zahtevima, što redefiniše njihov društveni položaj/ulogu i predstavlja „prekretnicu” u životima mnogih. Ostvarenje zamisli o „novom društvu”, s jedne strane, pored ravnopravnosti, podrazumevalo je uključenost žena u borbi protiv fašizma, a zatim u obnovi zemlje posle rata i izgradnji socijalizma, dok, s druge strane, nagla industrijalizacija i potreba za visoko obrazovanim kadrovima otvaraju „nov prostor” za žensko delovanje (Simić 2011). U želji da ostvari navedene ciljeve, sveprisutna partijska država je svoj patronizujući uticaj pokušavala, pored ostalog, da realizuje preko ženske organizacije Antifašistički front žena (AFŽ)¹⁰, čiji je važan zadatak bio kulturna i politička emancipacija kako bi se žene osposobile za integraciju u sve tokove društva na ravnopravnim osnovama (Dodić 2007, 165; Panić 2012a). Ukratko, žene su se našle pred „otvorenim vratima” javne sfere društva. Međutim, njihov ulazak ili, bolje rečeno izlazak, u javnost umnogome je zavisio od

doktrine ističem i analiziram isključivo u kontekstu principa jednakosti kao jednog od njegovih sastavnih elemenata sa svojim specifičnim posledicama po žensku populaciju.

10 Reč je o masovnoj društveno-političkoj organizaciji koja je osnovana u ratu 1942. godine, a postojala do 1953. godine kada je, umesto nje, stvoren Savez ženskih društava. Organizacija je bila transmisija kroz koju je partijski i državni vrh zemlje uticao na realizaciju ciljeva Komunističke partije, odnosno na njihovu popularizaciju među ženama. Analiza dokumentacije ove organizacije pokazuje raspon njenih aktivnosti i svedoči o nastojanjima države da utiče na menjanje položaja i uloge žena – ona izvorno otkriva i upućuje na uslove u kojima su one živele, radile, gajile decu itd. (Dodić 2007, 165–166). U daljem tekstu, pomenutu organizaciju ću označavati skraćenicom AFŽ.

njihovog položaja i uloge u privatnoj sferi koja, takođe, kako ću pokazati, nije izbegla upliv socijalističke države.

Uspostavljanje novog sistema zahtevalo je stanovništvo koje je spremno da pruži pomoć u njegovom nastanku i održanju, zbog čega je već u posleratnim godinama država nastojala da prodre u sve sfere života svojih članova, sa ciljem da oblikuje „socijalističke ličnosti”. Kako je socijalistička država preuzimala brigu nad mnogim oblastima života ljudi, na različite načine uticala je na privatnost pojedinaca i pojedinki i, stoga, porodica i porodični život nisu ostali u potpunosti van domašaja države. Naprotiv, nekada su zahtevi partije išli tako daleko da su zadirali u lične živote ljudi, a posebno je sveprisutna bila ideja o vaspitanju dece pod kontrolom socijalističke države i pod okriljem njene ideologije (Dodić 2007, 167). Kada je reč o ženskoj populaciji, država je nastojala da utiče i na sferu javnog i na oblast privatnog života žene i, između ostalog, na njeno pravilno vaspitanje dece u „duhu socijalizma”, pri čemu žena dobija ulogu „vaspitača novog čoveka” (Panić 2012b).

OSOBENOSTI I PROTIVREČNOSTI ULOGE/POLOŽAJA ŽENA U JAVNOJ SFERI

Egalitarni socijalistički princip doneo je Jugoslovenkama potpunu zakonsku jednakost Ustavom Jugoslavije 1946. godine, što je imalo za posledicu značajnu promenu njihovog pravnog položaja. Žene su dobile pravo glasa i sva druga politička prava koja su imali muškarci, a polje „ženskih prava” se i nakon toga proširivalo drugim zakonskim odredbama. Činjenica je da socijalističko društvo nije oskudevalo u zakonima i normativnim aktima koji su garantovali rodnu ravnopravnost. U komparaciji sa prethodnim periodom, vlast jeste doprinela da se u mnogim oblastima prevlada zatečena obespravljenošć žena, tj. učinila je pomak u eliminisanju diskriminacije i nejednakog pravnog položaja žena i muškaraca. Međutim, dublja analiza ovih prava pokazuje da njihovo prihvatanje i primena u realnom životu nije išla tako glatko. Naime, potčinjenost žene muškarcu, prvenstveno mužu, posebno izražena u ekonomskoj sferi i na području pravnog položaja udate žene, kao jedno od osnovnih obeležja patrijarhalnosti na ovim prostorima, u socijalističkom razdoblju gubila je snagu, ali nije u potpunosti eliminisana. Postojali su mnogi problemi i jak uticaj tradicionalnih shvatanja o rodnim

razlikama, u čemu uviđamo jednu od osnovnih protivrečnosti društvenog položaja i uloge žena u socijalizmu. Naime, posle dolaska komunista na vlast, na taj položaj presudno su uticali nasleđe patrijarhalnog, pretežno agrarnog srpskog društva i tradicionalni moral, s jedne, i drugačije političke prilike u kojima je proklamovana politika ravnopravnosti žene, s druge strane (Gudac Dodić 2006, 9–26; Dodić 2007, 168–169, 172).

Kao preduslov za ostvarivanje rodne ravnopravnosti, država i AFŽ propagiraju prosvetavanje žena i organizovanje različitih tečaja, predavanja, kurseva itd. namenjenih ženama (Dodić 2007, 167), posebno sa ciljem opismenjavanja i obrazovanja ovog dela stanovništva¹¹ kao jednim od glavnih prioriteta (Gudac Dodić 2006, 27–52). Proces opismenjavanja je trajao od početka rata pa tokom celog perioda pedesetih, da bi šezdesetih godina postao slabijeg intenziteta. Nepismenost se znatno smanjila, ali ne i iskorenila, dok je posebno upadljiv bio problem neujednačenog razvoja zemlje, pa se protivrečnost ovog procesa ogleda u tome što su neki krajevi zemlje imali znatno veći procenat nepismenog stanovništva. Otuda, sveukupni rezultati ovih napora države ostaju sporni. S druge strane, tokom socijalističkog perioda, za žene se otvaraju mnogi, do tada nedostupni i za muški rod rezervisani, obrazovni profili i zanimanja koja zahtevaju određeni stepen obrazovnog nivoa (Simić 2010). Pomenuto je značajno jer je obrazovanje žena, kao fenomen XX veka, najbitniji činilac u menjanju njihovog položaja na individualnom nivou, kao i na nivou celokupnog društva s obzirom na to da marksistička teorija predviđa podjednako učešće žena i muškaraca u svim društvenim sferama (Simić 2011). Sve do kraja osamdesetih, uočava se masovnije školovanje žena, čak i kada je reč o visokom obrazovanju, što je svakako veliki pomak. Međutim, kao druga strana te medalje, pojedini obrazovni profili i zanimanja i dalje ostaju „ženski”¹², što pokazuje i dalje

11 Takođe, a u smislu prosvetavanja i edukacije žena, veliki naponi su ulagani u domenu njihovog (reproduktivnog) zdravlja, naročito sa ciljem iskorenjavanja dotadašnjih (tradicionalnih) navika i težnjom da se izgradi sistem *zdravstvene zaštite* (o pomenutoj tendenciji i njenim rezultatima videti više u: Simić 2010; Gudac Dodić 2006, 133–156; Dodić 2007, 190–194).

12 Naime, vrlo brzo je došlo do povećane zastupljenosti studentkinja u određenim naučnim oblastima/zanimanjima, čime se svorila veća konkurencija među njima, a otklonila konkurencija muškarcima, tj. žene su popunjavale one prostore koje su oslobodili muškarci.

izraženu i jaku tradicionalnost društva. Procesi feminizacije i maskulinizacije određenih zanimanja, te sa njima povezan problem muške dominacije i diskriminacije žena govore u prilog tome da jugoslovenski socijalizam nije uspeo da razbije patrijarhalnu ideologiju, tj. relacija moći između muškaraca i žena nije bitno narušena izgradnjom ovog novog društvenog sistema (Simić 2010; 2011; Milić 2008; Obradović 2006).

Takođe, a povezano sa prethodnim, *pravo na rad* žena smatralo se jednim od osnovnih prava s obzirom na to da je partija, u skladu sa ideologijom i tadašnjim potrebama društva, nastojala da uključi što veći broj žena u proizvodnju. Pomenuto je naročito potencirano u prvim posleratnim godinama kada idealna žena postaje snažna, borac, „drugarica koja vanrednim zalaganjem prebacuje sve radne norme”, „heroina rada” i „udarnica”¹³. (Simić 2010; Gudac Dodić 2006, 53–54; Dodić 2007, 200–201). Posledično, u socijalističkom periodu, procenat učešća žena u ukupnom broju zaposlenih kontinuirano je rastao,¹⁴ međutim, njihov položaj u strukturi zaposlenih bio je praćen brojnim protivrečnostima (Obradović 2006, 310). Iako jeste revolucionarno to što je ženama omogućen pristup tržištu rada, odnosno iskorak iz njima tradicionalno pripisane privatne sfere, u tom domenu je možda i najvidljiviji raskorak između proklamovanih ideala i realnosti zaposlene žene. Na primer, pri opisu tegobne situacije u kojoj su se našle, neki autori i autorke navode da su žene, postavši majke, često napuštale posao jer nisu imale kome da povere decu na čuvanje (Panić 2012b). S druge strane, često su dobijale otkaz sa posla zbog svog majčinstva¹⁵ ili su izbegavane pri zapošljavanju novih radnika zato što, navodno, žene rade slabije od muškaraca (Gudac Dodić 2006, 58). Takođe, Dodić ukazuje na činjenicu da, iako su žene imale pravo na istu nadnicu za isti rad, zapravo toga nije bilo u praksi i da su se one do kraja socijalističkog perioda bavile manje plaćenim poslovima. Kao i u obrazovanju, a svakako povezano sa tim, njima su pripadala „ženska”

13 Iako malo kasnije, pedesetih godina, ta idealna slika postaje ženstvenija, u njoj je i dalje sadržana ideja o ženi kao bitnom delu radnog kolektiva (Dodić 2007, 201).

14 O stopama rasta zaposlenih žena videti više u: Gudac Dodić 2006, 55–56.

15 „U jednom izveštaju AFŽ-a iz 1952. godine zapisano je da su u preduzećima, ako se pojavi višak radne snage, po pravilu sa posla otpuštane žene koje su imale decu, pa i one koje su u tom trenutku bile u drugom stanju” (Gudac Dodić 2006, 57–58).”

zanimanja koja su, po pravilu, manje vrednovana i plaćena (Gudac Dodić 2006, 65–68; Simić 2010; Obradović 2006, 310–311). Zapravo, mnoge bitne karakteristike položaja zaposlene žene govore u prilog postojanja jasne diskriminacije¹⁶ prema rodnom obeležju – pored pomenute feminizacije (sektora, grana i zanimanja) i veličine prihoda, tu ubrajamo i sledeće: društveni ugled, (ne)mogućnost karijernog usavršavanja i napredovanja, odsutnost iz upravljačkih i rukovodećih funkcija, te lošije uslove rada (recimo, smenski rad ili nepovoljniji položaj čak i kada je reč o sigurnosti zaposlenja, kao jednom od osnovnih socijalističkih principa) (Milić 2008, 187–190). Naročito je ženska politička aktivnost slikovit primer jaza između normativnog i realnog. Učešće žena u politici više je bilo „zadovoljavanje kvota”, nego što je ženama zaista bilo omogućeno ravnopravno probijanje kroz političku hijerarhiju, s obzirom na to da su jako retko dospevale do najviših državnih i partijskih funkcija. Drugim rečima, iako se partija zalagala za njihovo veće političko učešće, u praksi su ti napori ostali na nivou ideologije i velikih reči (Gudac Dodić 2006, 157–167; Simić 2010; Milić 2008, 190–191). Stiče se utisak da država nije uspela da iskoreni tradicionalna shvatanja o ženskom radnom angažovanju. Čak, već početkom 50-ih godina uočava se shvatanje da žena više ne treba da radi, jer se socijalizam do te mere izgradio da žena može da ide natrag u kuću i da vaspitava decu, a od sredine 60-ih, iz godine u godinu, raste i stopa njihove nezaposlenosti, pri čemu su ujedno većinu ukupnih nezaposlenih u državi činile žene¹⁷ (Gudac Dodić 2006, 58–69).

U svojoj analizi protivrečnosti društvenog položaja žena u javnoj sferi bivše Jugoslavije, pored već istaknutog,¹⁸ Anđelka Milić ukazuje na to da *društvena pokretljivost* socijalističkih žena predstavlja još jedan pokazatelj njihovog položaja, te da je to još jedan primer njegove kontroverznosti. Naime, slika velike međugeneracijske pokretljivosti žena u ovom periodu deluje

16 Uprkos tome što je diskriminaciju po osnovu polova u radnom odnosu Ustav načelno onemogućio članom 24 koji nalaže da za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci, kao i da one uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu (Gudac Dodić 2006, 12).

17 Videti više u: Gudac Dodić 2006.

18 Naime, Anđelka Milić ističe da su demografski pokazatelji, obrazovanje žena, njihovo zapošljavanje, položaj zaposlenih žena i politički aktivitet i uticaj ključni indikatori za merenje stanja i položaja žena u nekom društvu, pa tako i u jugoslovenskom (Milić 2008, 184–191), o čemu je bilo reči.

privlačno i zadovoljavajuće, jer su procesi urbanizacije i industrijalizacije zemlje doveli do veće zaposlenosti i migracionih kretanja, usled čega čak dve trećine žena menja svoju društvenu poziciju nasleđenu od roditelja. Međutim, rezultati unutargeneracijske pokretljivosti nam, s druge strane, ukazuju na deprivilegovan položaj u odnosu na muškarce, jer, na primer, samo 3,4% žena (nasuprot 25% muškaraca) menja svoj početni položaj u karijeri, što je posebno izraženo kod viših profila zanimanja i položaja u zanimanju (Milić 2008, 191–192). Autorka smatra da je društvena pozicija žena u bivšoj Jugoslaviji imala dvostruko lice:

„sa jedne strane nesumnjiv iskorak, napredak, čak besprimerno ubrzan razvojni tok promena u bitnim aspektima tog položaja, ali sa druge strane krije se tamnije, prljavije lice ovog kretanja, koje u budžacima ‚socijalističkog raja‘ ostavlja tragove još uvek snažne patrijarhalne i tradicionalne represije i dominacije nad ženama” (ibid., 183).

Takođe, važno je imati na umu da „pored svih promena i uprkos njima, lični život žene je neretko ostajao u senci porodičnog života” (Dodić 2007, 173-174), o čemu će više reči biti u nastavku teksta.

POLOŽAJ I ULOGA ŽENE U (TRADICIONALNOJ) SOCIJALISTIČKOJ PORODICI

Socijalistička država je, svojom normativnom regulativom i zakonima koje je donosila, uticala na privatnost svojih građana – određujući njene domete i granice, a refleksija zakonodavstva na privatni život žene ogledala se u mnogim oblastima života (Dodić 2007, 168). Upliv u privatnu sferu i tradicionalne porodične, a rodno obojene, uloge i odnose nije bio trivijalan. Pored već pomenutog Ustava Jugoslavije iz 1946. godine, bitan korak ka većoj ravnopravnosti bio je i Zakon o braku¹⁹ iz iste godine, koji je doneo kako

19 Na taj način je konačno prestalo važenje Srpskog građanskog zakonika (iz 1884. godine) koji je diskriminisao žene i prema kome je žena bila u potpunosti potčinjena mužu, a u pogledu svoje opšte poslovne sposobnosti izjednačavana sa maloletnicima, „umobolnim” licima, raspikućama i propalicama. Kao još neki primeri „zakonima podržane” prevlasti muškaraca mogu se navesti i situacije da su u slučaju razvoda deca uglavnom „pripadala” ocu i da je dokazivanje očinstva vanbračnog

obavezan građanski brak, tako i izjednačenje žena sa muškarcima u pogledu bračnih obaveza i prava, na primer, kada je reč o deci. Dalje, utvrđena je i procedura razvoda braka, što je dovelo do liberalizacije istog, a zakonodavci su se postarali da žene dobiju pravo na porodijska odsustva, ravnopravno nasleđivanje imovine, pravo na usvajanja i slično, sa nadom da će uspeti da izbrišu dotadašnje diskriminišuće norme i praksu u društvu. Nešto kasnije, vlast je dala ženama pravo da same odlučuju da li će rađati decu, pa je šezdesetih godina abortus liberalizovan i legalizovan²⁰, što je bio način na koji se partijski vrh pokušao obračunati sa izvođenjem ilegalnih prekida trudnoće (Simić 2010; Obradović 2006, 310; Gudac Dodić 2006, 12–20; Dodić 2007, 169, 195–198).

U domenu privatne sfere, odnosno porodice uočljive su mnoge promene, odnosno sticanje određenih zakonskih prava za žene podrazumeva i određena redefinisanja porodičnih odnosa i boljitak za žene. Međutim, dublja analiza braka i porodičnih odnosa ovog istorijskog perioda pokazuje da se, ponovo, uočavaju brojne protivrečnosti i manjkavosti pri realizaciji stečenih prava, koje minimalizuju pomenute pomake, ukazujući na činjenicu da su zakonodavstvo i pitanje sprovođenja zakona (često) dve sasvim različite stvari. Postojale su razne zloupotrebe, diskriminisanja i problemi sa kojima su se suočavale žene.²¹ Iako se, u neku ruku, uopšteno, patrijarhalna porodica raspadala usled procesa nuklearizacije porodica, na snazi su i dalje bile mnoge njene komponente i vrednosti, naročito u dubokoj provinciji i selima. Posebno upadljivo postaje to što su žene i dalje obavljale najveći deo aktivnosti u kući. Čak i pored toga

deteta (osim u slučajevima odvođenja ili silovanja) bilo zabranjeno (Dodić 2007, 170).

20 Sloboda žene da odlučuje o tome da li će i koliko dece imati, sa stanovišta njenog pravnog položaja, podrazumevala je ozakonjenje prekida trudnoće, što je postalo i ustavno načelo 1974. godine. Pre toga, po zakonu, trudnica je za nedozvoljeni pobačaj mogla biti kažnjena do pet godina zatvora, a lice koje ga je izvršilo do deset. Zapravo, takva pravna regulativa nije iskorenila praksu ilegalnih pobačaja, već ih je kriminalizovala, pa su pobačaji bili velika (zdravstvena i životna) opasnost za žene (Dodić 2007, 195–196).

21 Kao primer navešću praksu da, uprkos zakonski regulisanom procesu razvoda braka i njegovoj liberalizaciji, brakorazvodni sporovi, kao i postupak deobe imovine, traju dugo, a nakon razvoda deca su najčešće dodeljivana majkama, pri čemu veliki procenat njih nije dobilo alimentaciju iako imaju sudski nalog za pomenuto (Dodić 2007, 175–177).

što su izašle na tržište rada, društvena uloga žena u društvu i porodici je i dalje percipirana u skladu sa tim da je žena dominantno „vredna domaćica”. Zapravo, decenije života u socijalističkoj Jugoslaviji nisu promenile činjenicu da je kućni rad „carstvo” žene, pri čemu je njen porodični život oblikovan konstantnom neravnotežom u stepenu angažovanosti nje i muškarca u porodičnim poslovima (Simić 2010; Gudac Dodić 2003, 39–52; Gudac Dodić 2006, 81–114; Dodić 2007, 173, 183). Pokazalo se da je komunistički, zvaničan i egalitarni, sistem vrednosti na normativnom nivou značajnije i šire prihvaćen od strane članova porodice, nego što je u stvarnosti promenjena tradicionalna patrijarhalna podela rodnih uloga, rada i odlučivanja u porodici (Burić 1971, navedeno prema Milić 2007, 139–140). Zaposlene žene su najčešće obavljale sve poslove u domaćinstvu,²² čak gotovo polovina njihovih muževa uopšte nije obavljala *bilo kakav* posao u kući (Božinović *n.g.*, navedeno prema Dodić 2007, 184; naglasila M.J.).

Kako je komunistički koncept modernizacije društva podrazumevao ženu-radnicu, država je nastojala, na neki način i bila prinuđena, da preuzme društvenu brigu o deci prenošenjem vaspitne funkcije porodice na državne institucije²³ i, na taj način, pomogne i rastereti majke od mnogobrojnih obaveza. Treba imati na umu da je afirmacija zapošljavanja žena uslovlila povećanje radne aktivnosti žena, ali, istovremeno, značaj materinstva ni za trenutak nije umanjen. Naprotiv, u svim socijalističkim fazama razvoja pridavan mu je, ne samo deklarativno, veliki značaj²⁴ (Gudac Dodić 2006, 83–

22 Ono što je sa stanovišta privatnog života žene i obavljanja kućnih poslova predstavljalo izvesnu olakšicu jeste pomoć koja se pojavila kao rezultat napretka u proizvodnji kućnih aparata i različitih uređaja za rad u domaćinstvu. Takođe, država je pokušala da u tom smislu rastereti žene osnivanjem javnih službi, uslužnih servisa i sl., ali to nije dalo značajne rezultate jer ih je koristio mali broj žena zbog, na primer, uticaja tradicije ili finansijske nedostupnosti (Dodić 2007, 184–187).

23 Što predstavlja još jedan prodor javnog u privatno, a socijalizacija ovog aspekta porodičnog života bila je uslovljena nastojanjima partije da zamišljenu idealnu sliku žene realizuje u svakodnevnom životu, odnosno ublaži protivrečnosti koje je nosila društvena uloga zaposlene žene.

24 „Nepravilno je gledanje i shvatanje da majke sa više dece ne vrše društveno koristan rad, da ne rade na socijalizmu, jer je pravilno vaspitanje dece njihova prva dužnost” (Titov govor na trećem kongresu AFŽ-a Jugoslavije, navedeno prema Panić 2012b).

84, 115–116; Dodić 2007, 187–188; Panić 2012b). Majčinstvo nikada nije imalo sporednu ulogu u jugoslovenskom društvu, ali je trebalo da bude olakšano društvenim institucijama koje bi, u teoriji, bile dostupne svima i koje bi majkama omogućile ekonomske aktivnosti, profesionalne karijere i ublaženje sukoba uloga. Država je pokušavala da uspostavljanjem odgovarajućih ustanova pruži pomoć zaposlenoj majci u čuvanju, podizanju i vaspitavanju dece, tj. da joj olakša konfliktan položaj u kome se našla - razapeta između tradicionalne uloge u porodici i nove uloge zaposlene žene. AFŽ se angažovao na otvaranju što većeg broja jaslica, vrtića i sličnih ustanova, ističući da

„ženska ravnopravnost postaje fraza ako za njom ne dolazi izgradnja stotine i hiljade domova, obdaništa za decu itd., koji će ženi omogućiti da ravnopravno vrši svoj posao u društvu, ostajući istovremeno nežna majka svoje dece” (Tomšić 1945, navedeno prema Panić 2012b).

Međutim, kao po pravilu, dobre namere su u praksi zakazivale i „podruštvljavanje” nekih tradicionalnih funkcija porodice nije ostvarilo značajnije rezultate (Gudac Dodić 2006, 108). Naime, problem je predstavljao nedovoljan broj ovih institucija i njihovo finansiranje, kao i rašireno tradicionalno shvatanje da se deca najbolje odgajaju i vaspitavaju kod kuće. Iako je, kako je vreme odmicalo i kako se materijalno stanje stanovništva poboljšavalo, primetan porast broja dece u pomenutim institucijama, može se reći da se u ovom domenu nije ostvario nameravani učinak, kao posledica sudara nedovoljno dobro sprovedene institucionalizacije i tradicionalnih shvatanja o materinstvu (Simić 2010; Dodić 2007, 188–189). U tom sudaru, upravo su žene bile na udaru.

Svakako da nije od trivijalnog značaja to što je društvena briga o deci, u neku ruku, rasteretila ženu u njenoj majčinskoj ulozi, pruživši joj mogućnost da izađe na tržište rada i, time, bar delimično, stekne ekonomsku nezavisnost, ali to je bilo daleko od dovoljnog i potrebnog. Odgajanje potomstva ostao je najvažniji zadatak i uloga žena, a svakodnevni život pokazuje da obaveze žena i muškaraca u podizanju dece (kao i u obavljanju poslova u domaćinstvu) nisu jednake (Gudac Dodić 2006, 103; Dodić 2007, 184). Muževi su retko, u 5% slučajeva prema jednoj anketi, čuvali decu, a dodatni rad s decom u toku

školovanja je, takođe, u najvećoj meri počivao na njihovim majkama (Dodić 2007, 184).

Anđelka Milić ističe kako postoji još jedna strana društvenog života i položaja žena, a koja se odvija izvan sfere rada, politike, prava i zvanične javnosti i kojom se umnogome argumentuje protivrečnost ženinih uloga i položaja kako u porodici, tako i u širem društvu. Reč je *svakodnevnom životu*, kao sferi privatnog porodičnog života kome su žene suštinski posvećene, a koji podrazumeva svet slobodnog vremena, socijalne mreže i slično (Milić 2008, 192–196). U tom domenu svakodnevice, naročito se značajnom pokazuje majčinska uloga jer su žene u bivšoj Jugoslaviji, bilo da su zaposlene ili nezaposlene, slabo plaćene i nekvalifikovane ili na vrhu društvene hijerarhije, uvek imale potrebu da naglase svoju primarnu vezanost, identifikaciju, zadovoljstvo i osećaj ispunjenosti činjenicom da su majke. U samopercepciji sebe iskazuje se ogromna satisfakcija zbog toga što imaju decu, čak i kompenzacija. Pokazuje se da su one i tokom socijalizma živele, radile, žrtvovalе se, bile srećne ili nesrećne zbog svoje dece, u čemu se ogleda njihova tradicionalna privrženost domu i članovima porodice, a ovaj sindrom ženskih stavova i ponašanja se u sociološkom diskursu označava kao „ženski žrtveni mikro matrijarhat” (Milić 2008). Ukratko, radi se o tome da se žena oseća „vladarkom u kući” ukoliko sebe žrtvuje,²⁵ tj. svoje potrebe podredi potrebama porodice i/ili njenim pojedinačnim članovima. Iako se značaj ovog koncepta Marine Blagojević (1995) posebno ističe u kontekstu post-socijalističke transformacije, ovde se spominje s obzirom na to da pomenuti obrazac ponašanja, koji podrazumeva žrtvovanje žene kolektivu i porodici, duboko je ukorenjen u našoj tradicionalnoj kulturi, tj. da je karakterističan

25 Bitno je imati u vidu dvostruko značenje pojma „žrtva” u našem jeziku, jer on ima negativno značenje u smislu kada je jedna osoba „žrtva” druge/ih, a pozitivno kada je reč o „žrtvovanju” za nečije dobro (*sacrificing*). U našem jeziku ne postoji terminološka razlika, kakva npr. postoji u engleskom (između pojmova *victim* - žrtva i *martyr* - mučenik, onaj koji se žrtvuje) (Tomanović Mihajlović 1997, 88). Tako, kada se u kolektivnoj i individualnoj svesti u Srbiji majke stavljaju u kontekst žrtve misli se na ovo drugo (pozitivno) značenje, dok se u ovom radu tom pojmu daje negativna konotacija zbog položaja žena za koji smatramo da pomenuto žrtvovanje podrazumeva.

za period pre socijalizma (Tripković 1997), za vreme socijalizma (Milić 2008), kao i nakon njega (Blagojević 1995).

SOCIJALISTIČKA „EMANCIPACIJA” ŽENA?

Masovno zapošljavanje žena, sredinom dvadesetog veka, ujedno znači i njihovu prisutnost i promociju u javnoj sferi, ali ne i iskorak iz privatne s obzirom na to da su obaveze u vezi sa kućom, porodicom i decom, pod uticajem patrijarhalnosti, i dalje „ženska stvar” i obaveza. U sociološkoj disciplini razvijeno je nekoliko teorijskih modela ženine porodične uloge u svetlu novih trendova zapošljavanja žena koji impliciraju da ženina zaposlenost ne znači i prestanak ponašanja po obrascu „žrtvovanja za porodicu” i trojstva njene uloge „majke, supruge, domaćice”. Shvatanje drugih ali i samih žena da je njihova uloga u porodici primarna dovodi do velikog osećanja krivice ili stida kod zaposlenih žena, te do stalnog nastojanja da sebe podjednako daju i u javnoj i u privatnoj sferi – „žene sebi za cilj postavljaju da budu onipotentne, ma koliko ih to opterećivalo” (Milić 2007, 143–148). Posledično, kako se u realnosti takve težnje pokazuju gotovo nedostižnim, žene se nalaze pred velikim iskušenjima i odricanjima, što neki autori označavaju kao „konflikt uloga zaposlene žene” (R. and R. Rapoport 1971, navedeno prema Milić 2007, 144–147). Ukoliko kultura nameće norme koje su teško ostvarljive, kod žena koje ne mogu da ih zadovolje javlja se jak osećaj krivice, unutrašnja napetost i konflikt (Tripković 1997, 73). Kao posledica konflikta uloga kod žena, tj. „nemogućnosti da se ostvare mnogobrojni sadržaji i zadovolje mnogobrojni zahtevi vlastitih uloga, često se javljaju osećaj nezadovoljstva, frustracija, apatija, umor i nervoza” (Tomanović Mihajlović 1997, 91).

Protivrečnost i konfliktnost položaja i uloga iskazivala se ne samo u odnosu društva prema ženama u socijalizmu, već i u odnosu njih samih prema dvostrukosti likova svoje vlastite egzistencije (Milić 2008, 183). Imajući u vidu situaciju zaposlenih žena u bivšim socijalističkim društvima, u sociologiji je korišćen „model dvostrukog opterećenja zaposlene žene” (Milić 2007, 148), a koji, takođe, podrazumeva negativne efekte zaposlenosti po

njihov položaj, ulogu i psihičko zdravlje.²⁶ Prema nekim mišljenjima, novine koje je socijalizam doneo zapravo nisu umanjile obim dotadašnjih obaveza žena. Otuda, zapošljavanje često postaje „još jedan teret pored normalnih porodičnih dužnosti” koje se ne redukuju (ibid., 149). Čak, kako istraživanja pokazuju, većina žena u socijalističkim društvima svoj rad za zaradu nije shvatala u smislu samorealizacije, već kao „rad za porodicu” (Milić 2008, 193).

Zapravo, još je AFŽ afirmisao porodicu kao instituciju koja je i preka potreba i prepreka novoj društvenoj ulozi žene. AFŽ je isticao da je porodica kočnica aktivacije žena i ostvarivanja njihovog novog društvenog položaja, jer postojeća društvena shvatanja, po kojima je najznačajnija uloga žene podizanje i vaspitanje dece u porodici, bilo je teško promeniti, kao i duboko ukorenjenu praksu da majka obavlja sve poslove oko dece, čak i kada je zaposlena u punom radnom vremenu i, zbog toga, van kuće. Uprkos tome što Ustav i svi zakonski propisi u socijalističkoj Jugoslaviji tretiraju ženu kao ravnopravnu, u praktičnom životu je to sasvim drugačije i bitka za unutrašnje slobode i ravnopravnost žene u porodici je tek bila započeta (Panić 2012b).

Bilo kako bilo, ostaju činjenice da je socijalistički sistem doprineo emancipaciji žena, ali i da je otvaranje javne sfere za žensko prisustvo u njoj rezultiralo većim obimom poslova koje su žene obavljale s obzirom na to da se nisu redukovale njihove obaveze u privatnoj sferi (Dodić 2007, 185). Posmatrajući socijalističke promene vezane za uloge i položaj žena, kako pozitivne, tako i negativne, možemo reći da je posredi jedna vrsta tranzicije u emancipaciji žena – one su se našle na putu izlaženja iz sfere privatnosti, uključivanja u javni život i traženja ravnoteže između dotadašnjih i novonastalih obaveza koje je donela emancipacija. Dakle, taj proces njihove emancipacije jeste započet i značajan, ali nikako ne možemo tvrditi da je završen, čak ni da je dostigao zadovoljavajući nivo i rezultate. Analizirajući oblike emancipacije žena u socijalizmu i protivrečnosti koje su ih pratile, pre svega žilavo opstajanje tradicionalnih vrednosnih normi koje „zatvara ženu u kuću” i, na taj način, determiniše njeno prisustvo u javnosti, porodične

26 Mada, prema nekim feministički orijentisanim autorkama, u dvostrukosti rada žena ogleda se njihova prednost, kao „dvostruka prisutnost zaposlene žene” u dve ključne društvene sfere – javnoj i privatnoj (Bimbi 1989, navedeno prema Milić 2007, 150).

uloge i relacije, zaključujem da je posredi jedan sasvim specifičan model „socijalističke emancipacije” čije prave razmere i efekte možemo sagledati tek kada ga stavimo pod upit.

ZAKLJUČAK

Nakon Drugog svetskog rata, socijalistička društvena modernizacija bila je u sudaru sa vrednostima tradicionalnog društva u Jugoslaviji i pod njegovim protivdejtvenim pritiscima. Uprkos promenama koje je donelo novo socijalističko uređenje države, stiče se utisak da se tradicionalni model porodice i položaj žena u njoj nije, makar u dovoljnoj meri, destabilizovao i reformisao, a kamoli transformisao, što se po automatizmu reflektovalo i na javnu sferu. Promene nisu bile korenite ili nisu dovele do značajnijih rezultata i pomaka ili su, čak i kada je bilo boljitka u određenim aspektima, paralelno dovele do sasvim novih problema, obaveza i nejednakosti iz ženske perspektive. Kako zaključuje Vera Dodić (2006; 2007), pravna, obrazovna i radna emancipacija žena u socijalističkoj Jugoslaviji nije bila dovoljna za prevladavanje njihovog neravnopravnog položaja u društvu, a uzrok tome se vidi u dugom očuvanju njihove tradicionalne uloge u okviru porodice. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o rodnim ulogama bila je najtvrdokornija i promene na tom nivou nisu bile dovoljne za ostvarenje ravnopravnosti među supružnicima. U socijalizmu, žena je bila zakonski ravnopravna, ali preopterećena – ona je istovremeno bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće u potpunosti nosila odgovornost za vaspitanje i podizanje svoje dece (Gudac Dodić 2006, 104–105). U tom kontekstu, može se izneti stav da su žene u socijalizmu bile dvostruko eksploatisane: „s jedne strane u javnoj sferi kroz svoju obavezu radne aktivnosti i njeno nejednako vrednovanje, sa druge strane u porodici za koju žrtvuju svoje individualne težnje i želje” (Milić 2008, 197).

Do sada izneti podaci sugerišu sliku o ženama u socijalističkom društvu koja je daleko od ideološke „lakerovke” o stvarnoj društvenoj ravnopravnosti i jednakosti (Milić 2008), zbog čega zaključujemo da su i privatni i javni patrijarhat u Jugoslaviji, tokom socijalističkog perioda, na snazi i da svojim simultanim delovanjem determinišu deprivilegovan društveni položaj/ulogu žena, njihovu marginalizaciju i potčinjenost muškom svetu. Dakle, žene su u

inferiornom položaju u obe sfere, odnosno modernizacija i promene društva nisu promenile sliku potpune asimetrije između žena i muškaraca na mikro i makro nivou – patrijarhat je pokazao daleko veći otpor promeni, nego što je to slučaj sa društvenim sistemom. U tom kontekstu, ukazala bih i na evaluaciju teorijskog doprinosa Silvije Volbi (1990), s obzirom na to da su se autorkini koncepti javnog i privatnog patrijarhata, kao i specifičnog modela državnog patrijarhata karakterističnog za socijalističke zemlje, pokazali primenljivima i potvrđenima u ovde predstavljenoj analizi. Ono što predstavlja značajnu razliku jeste da u Jugoslaviji tokom druge polovine dvadesetog veka, primat i veći uticaj ima privatni patrijarhat, koji pogoduje reprodukciji patrijarhata u javnoj sferi - u određenoj meri ga uslovljava i „održava u životu”. Pomenuta razlika u nalazima i zaključcima je i razumljiva, s obzirom da je Volbi isticala dominaciju javnog patrijarhata u XX veku u kontekstu razvijenih zemalja i tržišnih oblika javnog patrijarhata. Naime, autorkina argumentacija je uglavnom ograničena na britansko i američko društvo, iako u svom radu daje naznake kako se oni mogu uporediti sa drugim, između ostalog i socijalističkim, društvima i kulturama (Haralambos and Holborn 2002, 154). Suprotno tome, u ovom tekstu sam se kontekstualno vezala isključivo za socijalistički period Jugoslavije, s jedne strane, i u fokusu interesovanja mi je naročito bio značaj tradicije, u onom smislu u kojem su ga isticale teorije modernizacije, a koji je sasvim specifičan za naše kulturno podneblje.

Na kraju, smatram da je socijalistički sistem omogućio ženama da se bore u „muškocentričnoj” kulturi, ali nikako nije garantovao jednake pozicije i mogućnosti, odnosno,

„žene su ratom i revolucijom osvojile slobodu, građanska prava i pravnu jednakost, ali nisu uspele da razbiju patrijarhalnu matricu koja je postojala u čitavom društvu, a koja je još više osnažena u haosu nacionalizma i rata devedesetih godina” (Simić 2011).

Zapravo, neuspešan ili, bolje reći, polovičan ishod ovog (socijalističkog) modela emancipacije žena dobija očiglednu potvrdu u savremenoj etapi tranzicionih kretanja ka kapitalizmu, kada je bilo veoma lako vratiti žene (kao i porodicu) na pretpočetak tradicionalne patrijarhalnosti, tj. retradicalizovati ih (Milić 2008, 197), što uzimam za poslednji argument u oceni stvarnog (promenjenog?)

društvenog položaja i uloge tadašnjih žena. Imajući u vidu porodične promene i trendove u drugoj polovini XX veka koji upućuju na tendenciju ka većoj rodnoj jednakosti u oblasti kućnog rada i brige o potomstvu (Milić 2007, 145, 187), ostaje otvoreno pitanje o tome da li bi žene uspele da dostignu potpunu ravnopravnost da se jugoslovenski socijalistički sistem nije urušio, odnosno da devedesete godine, koje karakterišu „privatizam, revitalizacija tradicionalnih institucija i jačanje patrijarhalnih vrednosti” (Tomanović Mihajlović 1997, 41), nisu „blokiral” i pomenuti proces. Ovako, žene su, uprkos svojoj brojnosti i procentualnom učešću u celokupnoj populaciji, ostale pripadnice manjine i na „marginama” društva, a njihova istinska emancipacija ostaje u domenu „pokušaja” s obzirom na to da „tradicionalna seksualna podela uloga i dalje deluje kao neugasli ideal i uzor za nove generacije” (Milić 2007, 154).

LITERATURA

- Antonić, Slobodan. 1998. „Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa...” *Nova srpska politička misao*. <http://www.nspm.rs/>
- Blagojević, Marina. 1995. „Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost.” U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, ur. Silvano Bolčić, 181–209. Beograd: ISI FF.
- Dodić, Vera. 2007. „Žena u socijalizmu: sfere privatnosti.” U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, ur. Milan Ristović, 165–204. Beograd: Grafolik.
- Golubović, Zagorka. 1988. *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva. Jugoslovenski put u socijalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gudac Dodić, Vera. 2003. „Brak i porodični odnosi u Srbiji u drugoj polovini 20. veka.” *Tokovi istorije* 3-4: 39–52.
- Gudac Dodić, Vera. 2006. *Žena u socijalizmu: položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: INIS.
- Haralambos, Michael, and Martin Holborn. 2002. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, Mladen. 1994. *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.

- Lazić, Mladen, i Slobodan Cvejić. 2007. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia.” *International Journal of Sociology* 37(3): 54–74.
- Milić, Anđelka. 1988. „Porodica: dijalog sociologije i istorije.” U *Radanje moderne porodice*, ur. Anđelka Milić, 5–43. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, Anđelka. 2008. „Žene u bivšoj Jugoslaviji: drugačiji pogled na učinke socijalizma u promeni društvenog položaja žena.” U *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, ur. Sreten Vujović, 181–198. Beograd: Čigoja štampa.
- Obradović, Marija. 2006. „Vera Gudac-Dodić: Žena u socijalizmu – položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka.” *Tokovi istorije* 1-2: 309–312.
- Panić, Ana. 2012a. „Novi lik žene - bespovratno propuštena utopija.” U *Ženska strana: saznajte kako je izgledao „jedan dan u životu radne žene”, sredinom 20. veka!* Beograd: Muzej savremene umetnosti, Muzej istorije Jugoslavije. https://www.academia.edu/1488866/Novi_lik_zene_-_bepovratno_propustena_utopija
- Panić, Ana. 2012b. „Žena kao vaspitač novog čoveka.” U *Ženska strana: saznajte kako je izgledao „jedan dan u životu radne žene”, sredinom 20. veka!* Beograd: Muzej savremene umetnosti, Muzej istorije Jugoslavije. https://www.academia.edu/1488889/Žena_kao_vaspitač_novog_čoveka
- Pešić, Jelena. 2009. „Patrijarhalnost na Zapadnom Balkanu. Komparativna analiza vrednosnih orijentacija.” U *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, ur. Anđelka Milić i Smiljka Tomanović, 169–185. Beograd: ISI FF.
- Sekelj, Laslo. 1990. *Jugoslavija – struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- Sekulić, Nada. 2007. „Tradicija”, „Tradicionalizam.” U *Sociološki rečnik*, ur. Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, 629. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Simić, Ivan. 2010. „Prikaz knjige: Žena u socijalizmu.” <http://koed.petnica.rs/>
- Simić, Ivan. 2011. „Socijalizam i položaj žena u nauci.” <http://koed.petnica.rs/>
- Spasić, Ivana. 2003. „Feminizam i sociologija svakodnevnog života.” *Filozofija i društvo* 22-23: 151–169. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2003/0353-57380323151S.pdf>
- Škrlec, Marija. 2010. „Dihotomija privatno/javno u ženskom ključu.” *Časopis studenata filozofije* 18/19: 264–291.
- Tomanović Mihajlović, Smiljka. 1997. *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*. Beograd: ISI FF.

Tripković, Gordana. 1997. *Materinstvo – kulturni obrazac Srba*. Novi Sad: Matica srpska.

Tripković, Gordana. 2007. „Materinstvo”, „Matrijarhat”, „Patrijarhat.” U *Sociološki rečnik*, ur. Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, 302–304, 389. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.

Primljeno: 5.12.2014.

Izmenjeno: 15.10.2015.

Prihvaćeno: 26.10.2015.

Private and Public Patriarchy: Social Position and the Role of Women during the Socialist Period in Yugoslavia

MILICA JERONČIĆ

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Summary: This paper represents a social analysis of the social role and position of women in Yugoslavia in the period 1945–1990 in the context of (changes in) global society, and/or the level of its patriarchy. Relying on the terminology and theoretical contribution of Sylvia Walby, the author points out the existence of private and public patriarchy which, through its joint action, (re)produces gender inequalities within the society. Namely, the egalitarian ideology, changed legislation and modernization processes during the socialist period really promoted greater presence of women in public sphere, but that sphere obtained the form of public patriarchy, while the social position and role of women in it become characterized by segregation, marginalization and lack of privileges. Conversely, the new social order did not destabilize the traditional family model – private patriarchy was present and women remained “in the chains of tradition,” trapped in their role of “wife, mother and housewife”. The analysis of the above mentioned social-cultural and historic framework indicates the subdual of women in both social spheres, which has resulted in their being overburdened. The so-called “socialist” emancipation of women is seen here as a process mainly characterized by the contradiction between the proclaimed ideals of equality and changes arising from the above mentioned reason, on the one hand, and reality in which women, unrelieved from their traditional role, are far from becoming equal members of society on the other hand.

Key words: gender inequality, patriarchy, Yugoslavia, socialism, modernization, emancipation